

Christiansfelds Anlæggelse.

Af Holger Hansen.

For halvandet Hundrede Aar siden vandrede Herrnhuterne herind i Landet, købte Tyrstrupgaard og byggede Christiansfeld. Det var et Udslag af en ny Tids Tolerance, at sligt kunde ske, den letfærdige Christian VII tog venligt imod de fromme mähriske Brødre, som den fromme Christian VI havde stænget ude.

Fra først af havde det set ud, som om Pietisterne og Herrnhuterne skulde komme godt ud af det sammen; de syntes jo at være beslægtede religiøse Retninger.

Herrnhuternes store Fører, Grev Zinzendorf, der var en Slægtning af Dronning Sofie Magdalene, kom paa Besøg ved Hoffet i Anledning af Kongeparrets Kroning 1731 og blev modtaget som en kær Gæst. Men det viste sig snart, at den ydre Fromhed, som de to Retninger havde tilfælles, dækkede over store indre Uoverensstemmelser. Pietisterne var strængt ortodokse og holdt med pinlig Nøjagtighed paa Overholdelse af alle den bestaaende Kirkes Former. Herrnhuterne derimod interesserede sig ikke synderligt for Dogmerne; der var jo endda i de reformerte Lande Brødremenigheder, som var reformerte, og i de katolske Lande Brødremenigheder, som var katolske; for dem var Troens Liv og Inderlighed det eneste væsentlige. De havde derfor heller ikke meget tilovers for

den herskende Kirke; de var Separatister og havde mest Lyst til at danne deres egne frie Menigheder. Det begyndende Venskab mellem Pietister og Herrnhuter forvandlede sig derfor hurtigt til Fjendskab. Men Herrnhuternes Aand var allerede kommen ind i Landet med Zinzendorf og hans Ledsagere og ad andre Veje, den fandt rundt omkring i Landet modtagelige Sind og efter nogle Aars Forløb viste det sig, at der var Herrnhuter mange Steder: i København var der 1739 dannet en Menighed, for hvilken Fuldmægtig i det kgl. Rentekammer Lorens Prætorius var Forstander; paa Fyen var mange Præster smittede, og ogsaa i Jylland viste der sig hist og her Ligesindede. Disse Folk holdt af at sende deres Børn ud af Landet til Opdragelse i de herrnhutiske Brødremenigheder, ogsaa Præster foretog selv af og til Rejser til Herrnhut, Marienborn eller andre af de bekendte Brødremenigheder for at opbygges og styrkes i deres Tro. Nogle af de vakte gik saa vidt, at de udvandrede af Landet med alt, hvad dem tilhørte.

Saa mente Regeringen, at det var nødvendigt at skride ind, og der udgik to Forordninger imod Herrnhuterne. De Ord, der anvendes i disse Forordninger, gengiver godt den Stemning, der raadede hos de herskende Pietister imod Herrnhuterne. I Forordningen af 20. November 1744 hedder det:

Eftersom Vi ere kommen udi Erfaring, hvorledes udi Vore Riger og Lande hist og her skal findes nogle sær-sindede Folk, som udi vrang og falsk Indbildning om at forbedres og forfremmes udi deres Kristendoms Kundskab og faa kraftigere og klarere Oplysning om de Pligter, som høre til at føre et kristeligt Levned og en ustraffelig Vandel, holde det fornødent at rejse ud af Landet til andre Steder og især at besøge Herrnhut, Marienborn eller slige for deres sære Meninger i adskillige Religionsposter for

Vores rene Augsburgiske Konfessions-Bekendere mistænkelige Steder, desligeste at nogle af Vores Undersaatter til ommeldte Steder bortsende deres Børn til Optugtelse under Navn der at studere og oplæres udi adskillige Videnskåber, — saa til slig skadelig Misbrug, der ej kan tjene til andet end i Tiden at sætte Splid og Urolighed i Vores Kirke, at hæmme og tillige forebygge, at saadanne Folk ej skulle faa Lejlighed til at udbrede deres Lærdomme iblandt andre, ville Vi herved have bekendtgjort og tillige allernaadigst anordnet og befalet, at ingen, som er og, under hvad Navn foregives kand, opholder sig paa nogen af enten forommeldte tvende eller andre saadanne mistænkte Steder eller der have været opdragne og studeret, maa nyde eller antages til noget gejstligt Embede udi Vore Riger og Lande.

Og Forordningen af 29. Januar 1745 lyder:

Eftersom vi ere komne i Erfaring, at den sig hos adskillige af Vores Undersaatter indsnegne vrang og vildfarende Mening, ligesom de udi deres Kristendoms Kundskab ingensteds bedre end udi de af de Mähriske Brødre oprettede Menigheder skulde kunne blive underviste, skal og bringe dem saa vidt, at de endog holde det fornødent stedse, hos og om Brødrene at være og til den Ende sig med deres ganske Formue af Vores Riger og Lande til Brødrenes Menighed begive, da, siden slige Emigrationer drage mange onde og, saa vel for Staten som private Familier, højst skadelige Følger efter sig, og Vores tilbageblivende kære og tro Undersaatters til saadanne Emigrerendes Formue havende Arveret bliver dennem derved, om ikke ganske betaget, saa dog sat i meget uvisse og tvivlraadige Omstændigheder, — saa have Vi, for slige Inkonvenienser herved at forekomme, funden fornødent at anordne og befale, at alle de, som for at begive sig til de Mähriske Brødre af Vores Riger Danmark og Norge bortrejse, skal have alle deres i Vore Riger og Lande havende og dennem tilhørende Midler, Gods og Formue, det være sig rørendes eller urørendes, Hovedstol, Renter, Indkomster, saa vel som Arve-Ret, Lavs- og andre Rettigheder, af hvad Navn være maatte, ganske og aldeles forbrudt, og deres ganske

Formue med deraf flydende Rettigheder derved til deres nærmeste Arvinger eller, i Mangel deraf, til gudelig Brug straks at være forfalden.

Ved disse Forordninger mente Christian VI at kunne hindre Herrnhuternes Udbredelse til Danmark. Nogle faa Aar tidligere havde de forsøgt at sætte sig fast i Hertugdømmerne og havde 1737 anlagt en Koloni, som de kaldte Pilgerruh, tæt uden for Oldesloe. Men Pilgerruh trivedes ikke og opløstes helt allerede i 1741, dels paa Grund af, at Brødrene ikke havde sørget for at komme til en klar Forstaaelse med Regeringen om deres Rettigheder og Pligter, og dels paa Grund af Stridigheder mellem dem selv indbyrdes.

Mærkelig inkonsekvent tillod Regeringen gerne Herrnhuterne at virke i Kolonierne, og Brødrene har haft overordentlig Betydning for Missionen og til Tider været ganske ene om dette Arbejde i Trankebar, paa de vestindiske Øer og i Grønland; det er, som om Regeringen har ment, at med Kolonierne gjorde det ikke saa nøje, naar de blot fik Kristendom, om den saa ikke just blev af første Sort; ligesom man jo ogsaa mente at kunne mærke, at Embedsmændene blev ringere, jo længere man fjærnedede sig fra København.

Men Tidsaanden var efterhaanden bleven en anden; de franske filosofiske Forfattere virkede ikke forgæves, og navnlig de højere Klasser blev i de fleste evropæiske Lande paavirkede af deres Ideer, Fyrsterne lagde aabenlyst deres Sympati med dem for Dagen, saaledes Frederik II i Preussen, Katarina II i Rusland og Josef II i Østerrige; ogsaa Christian VII i Danmark var altid en fordomsfri Mand og, saalænge man overhovedet kunde regne, at han havde en Mening, en Regent af den moderne Type.

Allerede i Frederik V's Tid aftog Pietisternes Magt, og Vagtsomheden overfor Herrnhuterne svækkedes.

Et Forbud om den kommende Tolerance var et Reskript 1768 24. December fra Tyske Kancelli til Overkonsistoriet paa Gottorp, at Konsistorialraad Petersen skulde tilrettevises, fordi han paa Prædikestolen havde været grov mod en Embedsbroder; i det hele taget skulde det paalægges Præsterne at afholde sig fra al Ivren imod saakaldte Sekterere, Herrnhuter o. lign. I det samme Aar 1768 foretog Christian VII sin store Udenlandsrejse, og da han den 28. Juni opholdt sig i Utrecht, tog han lidt uden for Byen for at se den herrnhutiske Koloni Zeist; og Kongen var meget tilfreds med, hvad han saa, siger Bernstorff Dagen efter i sin Beretning til Konseljet¹⁾; den Slags officielle Udtryk betyder nu ikke meget, men i dette Tilfælde synes der at være noget om det; Kongen huskede i alt Fald, hvad han havde set i Zeist. Og hvad han saa, var det samme, som man kunde se i alle herrnhutiske Byer: Orden og Flid, Sparsommelighed og stilfærdig Jævnhed; allevegne hvor Herrnhuterne slog sig ned, førte de med sig en efter Tidens Forhold stor Industri; de var Vævere, Garvere, Lysestøbere, Hand-skemagere, Sæbesydere osv., og paa Grund af deres Flid og Nøjsomhed, deres Orden og Paalidelighed, blev de let de førende i Haandværk og Industri paa deres Egn. Det var just Folk efter Statsmændenes Hjærte; det var Tidens Løsen, at et Land maatte have Industri for at blive folketæt og rigt; man havde allevegne ofret store Summer for at kalde en Industri til Live.

1) Pk. „Chr. VII.s Udenlandsrejser“ i Partikulærkammerets Arkiv. — Det er ikke sikkert, men sandsynligt, at det er Bernstoff, som har skrevet Beretningen.

Heri Landet havde man kun haft liden Fornøjelse deraf. Men Herrnhuterne skabte alt det paa bar Bund uden nogen Hjælp, som man hidtil havde søgt at købe sig for dyre Penge.

JohanFrederikStruensee havde været Kongens Læge paa Udenlandsrejsen i 1768, han fulgte med til København og vandt mere og mere Indflydelse; efter at Bernstorff i Efteraaret 1770 var bleven afskediget, var Struensee den raadende Statsmand. I Foraaret 1771 indkaldte han sin Broder Carl August Struensee, som var Professor i Matematik ved Ridderakademiet i Liegnitz. C. A. Struensee kom hertil i April, og da Finanskollegiet oprettedes 1771 29. Maj, blev han Deputeret der og blev den ledende Finans-Embedsmand i Struensee-Perioden. Det er C. A. Struensee, hvem Herrnhuterne væsentlig skylder, at de blev kaldt ind i Danmark og fik Lov at anlægge en Koloni her. I det Forsvarsskrift, som C. A. Struensee indleverede i Kommissionen, som skulde dømme ham og de andre Fængslede fra Revolutionsnatten den 17de Januar 1772, siger han selv følgende om Herrnhuternes Etablissement paa Tyrstrupgaard: Da jeg første Gang var til Stede hos Hans Majestæt Kongen som Finansdeputeret, talte jeg noget om Fabriker, hvorved Hans Majestæt kom til at tænke paa sin Rejse og fortalte mig, at han i Holland havde set en af de mähriske Brødres Kolonier, som havde behaget ham meget. Jeg fortalte, at jeg havde set saadanne Anstalter i Sachsen og Schlesien, og at jeg havde fornøjet mig meget ved deres Indretninger og deres Fabriker. Derpaa sagde Hans Majestæt, at han nok kunde ønske at have saadanne Etablissementer i sine Lande. Jeg svarede, at dette kun afgang af Hans Majestæts Villie, men at det var mig bekendt, at det i forrige Tider var forbudt at optage

Herrnhuter her i Landet. Men hvis jeg skulde sige min Mening som Financier, saa troede jeg, at disse Folk vilde være til Nytte her, fordi Erfaringen havde lært, at alle de mange Penge, som man her havde anvendt paa Fabrikerne, var bleven givne unyttigt ud, og fordi jeg var moralsk overbevist om, at Herrnhuterne i eet Aar vilde bringe det videre med Fabriker, uden at falde Kongens Kasse til Byrde, end andre i ti Aar med alle de Forskud og Gaver, som maatte blive givet dem. Skulde jeg sige min Mening med Hensyn til Religionen, saa troede jeg, at følgende Omstændigheder vilde afgøre Sagen: a. Disse Folk udgiver sig for ægte Lutheranere; om nu end vore Gejstlige ikke vilde indrømme dem dette, saa vidste jeg dog ikke, om Suverænen havde Aarsag til at indlade sig paa saadan teologisk Stridighed, nemlig som Suveræn betragtet. b. Erfaringen havde lært mig, at i det hele Naboskab omkring en saadan herrnhutisk Koloni havde selv de ringeste Folk faaet mere praktisk Kendskab til og Følelse for Gud, Dyd og Kærlighed, end man ellers let traf paa i den gemene Hob. c. Man behøvede ikke at frygte for, at Herrnhuterne vilde gøre mange Proselyter, eftersom kun en vis Slags Mennesker duede til deres Maade at leve paa. d. Da man tillod Herrnhuterne at have Missioner i Trankebar, i Grønland, i Guinea og paa de vestindiske Øer, saa kunde jeg ikke begribe, hvorfor man tillod denne Sekts Udbredelse dér og her ikke engang vilde taale den. Imidlertid, fortsatte jeg, naar jeg turde give Kongen et allerunderdanigst Raad, saa vilde jeg raade til, at Hans Majestæt til en Begyndelse skulde gøre et Forsøg i de tyske Provinser, hvor man jo allerede i Altona og i Frederiksstad taalte alle mulige Religionspartier. Derpaa sagde Kongen, om jeg vidste et Middel til at skaffe

et saadant Etablissement; og da jeg just i det samme kom til at tænke paa Justitsraad Prætorius¹⁾, saa sagde jeg til Kongen, at jeg vilde gøre et Forsøg igennem denne Mand. Prætorius skrev, og da Svaret kom, viste jeg det til Kongen, som derpaa lovede Herrnhuterne al mulig god Modtagelse. Derefter kom en Deputeret fra denne Sekt hertil, og den hele Sag blev derefter undersøgt i det tyske Kancelli og det tyske Kammer og forestillet Kongen. Saa vidt jeg ved, er i det Herrnhuterne tildelte Privilegium intet blevet forandret, men Finanskollegiets og Kancelliets Erklæring er simpelt hen lagt til Grund. Kommer Herrnhuterne hertil, saa vil Resultatet vise, om mine Slutninger og Formodninger har været rigtige.

At min Fader²⁾ ikke er tilfreds dermed, derover undrer jeg mig ikke, a. fordi han er Teolog og ser paa denne Sag fra et helt andet Synspunkt end en Financier, b. fordi han holder disse Folk for endnu at være de samme sværmeriske og taabelige Mennesker, som de var i Zinzendorfs Tid, og særlig da de havde Herrnhag, c. fordi han i sine yngre Aar har haft Stridigheder med dem eller rettere med Grev Zinzendorf. Men jeg er ganske overbevist om, at naar disse Folk indretter sig her paa samme Maade som i Herrnhut³⁾, i Barby³⁾, i Gnadenfrey⁴⁾, i Gnadensberg⁴⁾, i Neusaltza⁴⁾ osv., og naar de opfører sig her som paa de nævnte Steder, at, siger jeg, saa min Fader selv vil

1) Lorens Prætorius var nu avanceret til Kommitteret i Finanskollegiets tyske Kammer, som C. A. Struensee var Deputeret for.

2) Generalsuperintendent Adam Struensee i Rendsborg.

3) Brødrementigheder i Sachsen.

4) Brødrementigheder i Schlesien.

have Fornøjelse af disse Anstalter. Jeg har ogsaa allerede før min Fængsling skrevet derom til Rendsborg.

Jeg vil om denne Sag ikke sige mere, end at en Regering kan være meget tolerant over for forskellige Religionspartier, uden at være ligegyldig over for Religionen selv.

C. A. Struensee indledede altsaa Forhandlinger med Lorens Prætorius, som skrev om Sagen til Brødre-menighedens Direktion i Gross Henedorf¹⁾; denne blev meget glad over den Venlighed, der nu vistes Brødrene fra Danmark, men udtalte samtidig sin Ængstelse for at inklade sig paa det foreslaaede, idet man særlig henviste til de to Forordninger fra 1744 og 1745, som stadig stod ved Magt, om de end i den senere Tid ikke var bleven hævede med Kraft; men da Struensee erklærede, at disse Forordninger kunde ophæves, blev man beroliget, og Forhandlingerne fortsattes. I Sommeren 1771 sendte Brødremenigheden en Deputeret til København for at forebringe Kongen Brødrenes Ønsker om Rettigheder og Friheder, som de gjerne vilde have fastslaaede i en Koncession, førend de vovede at nedsætte sig her i Landet, og tillige for at udse et Sted, som egnede sig til Anlæggelse af en herrnhutisk Koloni. Den Deputerede, som udsendtes, var Johannes Prætorius, en Søn af Lorens Prætorius og dengang Præstemedhjælper i en herrnhutisk Menighed i Tyskland. Kongen tog vel imod den unge Prætorius, og Brødrenes Ønsker, som var bleven forelagte Kongen med en Forestilling af C. A. Struensee, blev overgivne til Tyske Kancelli og Finanskollegiet til Erklæring²⁾. De to Kollegier kunde i alt væsentligt gaa ind paa

1) I Sachsen nær ved Herrnhut.

2) Kabinetstyrelsen i Danmark I Nr. 320 og II Nr. 865.

Ønskerne, de gjorde kun — i Samklang med Bemærkninger, som allerede var gjorte af Struensee i hans Forestilling til Kongen — nogle faa Tilføjelser og indsatte nogle Forbehold. Det blev derefter overdraget Lorens Prætorius, ved at samarbejde Kollegiernes Bemærkninger med Brødrenes Ønsker, at forfatte et Udkast til en Koncession. Dette gjorde Prætorius, og den 3. Decbr. 1771 sendte han Udkastet til C. A. Struensee tillige med et Brev, som sluttede saaledes:

„Sie sind von Unserm Lieben Gott gebraucht worden und werden ferner von Ihm gebraucht werden, diese Sache so wohl anzufangen als in allen billigen Fällen in Zukunft zu unterstützen, und ich hoffe zuversichtlich, dass Sie noch manche Freude an dieses etablissement der Brüder erleben und haben werden.

Ich bitte mir der fernern Liebe und Zuneigung aus und bin Ihnen für das treue Theilnehmen an das, was meine Person betrifft, von Hertzen dankbar und verbunden¹⁾.“

Den 10. December 1771 udstedtes Koncessionen, ligelydende med Prætorius's Udkast, underskrevet af Kongen og Kabinetsministeren J. F. Struensee²⁾.

-
- 1) Alle Dokumenter denne Sag vedkommende foreligger kun paa Tysk, men er her i Reglen gengivne i Oversættelse.
 - 2) Tidligere har Datoen for dette Dokument ikke kunnet fastslaaes. Originaldokumentet, som opbevaredes i Arkivet i Herrnhut, sagdes derfra at være sendt til Konfirmation til Regeringen i København i 1851 og ikke at være kommet tilbage; i de herværende Arkiver er det ikke fundet, og M. Wittern, som har søgt det i Statsarkivet i Slesvig, har ikke fundet det der. Koncessionen er afskrevet i Rentekammerets tyske Ekspeditionspr. under Datoen 10. December og i Tyske Kancellis Forestillinger med Datoen 9. December, den er trykt i den kronologiske Samling af Forordninger for Hertugdømmerne med Datoen 9. December og af M. Wittern i Schriften

Ved denne Koncession faar Hernhuterne, der her efter deres eget udtrykkelige Ønske benævnes „de sig til den uændrede augsburgske Konfession bekendende evangeliske Brødre“, følgende Rettigheder og Friheder for det Menighedssted (Gemeinort), som de agter at indrette paa den af dem købte Gaard Tyrstrupgaard. Først og fremmest sikres der Brødrene saa vel i den nye Koloni som i alle de Missionsanstalter, der allerede bestod eller vilde blive anlagte i Kongens Kolonier, fuld Frihed i Kirke-Anliggender, og at deres Lærere og Præster i alle deres Kirke- og Skolesager ikke skal staa under nogen anden gejstlig Inspektion og Jurisdiktion end deres egne Biskoppers og ellers umiddelbart under Kongen og hans Kabinetsministerium. Brødrene skal være delagtige i alle de samme Rettigheder og Friheder som andre Undersaatter, og alle skal have Lov til at slutte sig til deres Menighed uden derfor at lide nogen Skade (§ 1). Deres Præster og andre Kirketjenere maa kaldes og forflyttes af Menigheden selv og ordineres af de herrnhutiske Biskopper (§ 2). I Retssager fritages de for at aflægge den almindelig brugte Ed, og der foreskrives en Formular, efter hvilken de kan afgive en højtidelig Forsikring med samme Virkning som ved den sædvanlige Ed (§ 3); de faar Lov at bygge deres egen Kirke eller Forsamlingshus og anlægge

des Vereins f. schleswig-holst. Kirchengeschichte 2. R. IV. S. 406 efter en bekræftet Afskrift i Unitets Arkivet i Herrnhutt med Datoen 10. December. — Imidlertid har Hr. Underarkivar H. Hjelholt under et Studieophold i Aar ved Statsarkivet i Slesvig truffet paa Originaldokumentet i en Pakke Arkivalier fra Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, og efter velvillig Meddelelse fra Statsarkivet kan det nu fastslaas, at den af Christian VII egenhændig underskrevne og af Struensee paraferede Koncession bærer Datoen 10. December 1771.

deres egen Kirkegaard (§ 4), hvorfor de løses fra at høre til Tyrstrup Sogn (§ 5). De faar fuld Raadighed over deres Ejendom baade i Live og i Tilfælde af Dødsfald (§ 6). De fritages for al Militærtjeneste og Indkvartering; herfra undtages dog naturligvis alle militærpligtige danske Undersaatter, som maatte slutte sig til Brødrene (§ 8). Skulde nogen Broder ville forlade Landet igen, eller nogen Arv efter en Broder tilfalde Personer, som er bosatte i Udlandet, fritages Formuen fra Førlovspenge, d. v. s. Afgift af Penge, som gaar ud af Landet (§ 9). Der maa oprettes Gæstgiveri og Apotek, som skal være frie for de sædvanlige Afgifter i de første 10 Aar (§ 10). Der maa i Byen drives alle Arter af Fabriker, Haandværk og Handel (§ 11); men Brødrene skal høre til Lavene i Haderslev og betale de almindelige Bidrag til Lavenes Kasser, uden dog at være pligtige til at møde i deres Forsamlinger (§ 12). Brødrene fritages i de første 10 Aar efter Byens virkelige Anlæggelse for alle personlige Afgifter (undtagen Kopskatten) (§ 13). Kongen vil til hvert Beboelseshus og hver offentlig Bygning, som opføres i de første 10 Aar, skænke en Tiendedel af Værdien (§ 14). I 10 Aar skal der være toldfri Indførsel til Byen af alle de Varer, som er nødvendige for de Fabriker, som maatte blive anlagte (§ 15), og alle i Byen fabrikerede Varer maa i de samme 10 Aar toldfrit indføres i Danmark og Norge (§ 16), og af de i Byen fabrikerede Varer, som maatte udføres til Udlandet, skal ingen Afgift erlægges (§ 17). Et særligt juridisk Embede indrettedes for den herrnhutiske By; Embedet skulde besættes af Kongen efter Brødrenes Indstilling, og Officialen, som denne nye Embedsmand kaldtes, skulde holde Forhør i Civilsager og udstede Attester, Afskrif-

ter og andre Dokumenter med retslig Virkning (§ 7 og 18).

Som man ser, var det en efter Tidens Forhold meget frisindet Koncession, som Brødrene opnaaede, og da den direkte stred mod Forordningerne af 1744 og 1745, maatte disse ophæves; dette skete ved Plakaten af 23. December 1771¹.

Den ene Opgave, som Johannes Prætorius havde faaet, var altsaa løst tilfredsstillende; den anden, at finde en til Anlægget af en By passende Plads, lykkedes det ham ogsaa at løse. Det traf sig saa heldigt, at den kongelige Gaard Tyrstrupgaard mellem Kolding og Haderslev skulde sælges ved Auktion den 23. Septbr. 1771, og den gamle Prætorius henledte sin Søns Opmærksomhed paa denne Ejendom. Sammen med en Ven af Herrnhuterne, Branddirektør Jens Hansen i Haderslev, tog Johannes Prætorius til Stepping, hvor mange af Beboerne var herrnhutisksindede, og derfra ud at se paa Tyrstrupgaard, og, som der staar i det herrnhutiske Jubilæumsskrift fra 1873, „ved hvert Skridt, de gjorde, lød det i deres Hjærter: Her har Herren Lyst at bo²).“ Jens Hansen tilbød at købe Gaarden, og hvis hele Sagen med Anlæggelsen af en Brødre-menighed ikke blev til noget, da at beholde den selv og ellers overlade den til Brødremenigheden. Tyrstrupgaard var oprindelig en adelig Hovedgaard, som i Christian IV.s Tid var bleven kongelig Ejendom og nu atter, som saa meget andet Krongods, paa Grund af de daarlige Finanser solgtes af Kronen; den var omtrent 175

1) En hel Del Skrivelser angaaende Christiansfelds Anlæggelse er samlet i Kabinetsarkivets Indkomne Sager 1771, Lægget „Mähriske Brødre.“

2) Jubelfeier des hundertjähri gen Bestehens der Gemeinde Christiansfeld am 13. und 14. August 1873. Herrnhut. U. A. S. 50.

Tdr. Land stor, og den blev paa Auktionsdagen tilslaaet Jens Hansen for 6 Rdl. 6 Sk. Tønden samt en aarlig Afgift af 1 Rdl. 16 Sk. Tønden.

Unitets-Direktionen¹⁾ blev meget glad over det lykkelige Forløb af Underhandlingerne; den besluttede, at den fremtidige By skulde hedde Christiansfeld, og valgte Johannes Prætorius og Jonatan Briant, der havde opholdt sig længe i Danmark som Herrnhuternes Missionsagent, til at foretage Indretningen af det nye Missionssted.

Naar det i C. A. Struensees Forsvarsskrift siges, at hans Fader var imod Herrnhuternes Modtagelse i Landet, saa stemmer det ganske med de Breve fra Adam Struensee til Sønnen, som findes i Inkvisitions-kommissionens Arkiv. Den 23. Novbr. 1771 skriver han, at der staar i alle Aviser, at de mähriske Brødre vil faa Lov til at komme her ind i Landet, og han undrer sig over, at man ikke har afkrævet ham en Erklæring i den Anledning. Den 29. Novbr. skriver han:

„Da min Erklæring om de mähriske Brødres Etablering ikke er fordret, saa bliver jeg uden Ansvar. . . . De er et fra Lutheranerne forskelligt Religionsparti. Tolerancen er god, naar den bliver behørig indskrænket, saaledes som det er sket i disse Lande med Katolikerne, de reformerte, Arminianerne, Mennoniterne og Kvækerne“. Endelig den 28. Decbr. giver han rigtig sine Følelser Luft: „Min Bekymring er stor over det forestaaende Religionsblanderier og de mangfoldige Forstyrrelser, som kan befrygtes gennem Herrnhuterne. I min Alder kunde jeg have ønsket at være forskaanet derfor. Hos disse Folk er ingen Sandhed; jeg kender

¹⁾ Den fælles øverste Ledelse for de i de forskellige Lande spredte Kolonier af Brødremenigheden (Unitas fratrum).

dem. Ogsaa materielt vil de være til Skade, de vil slæbe Penge og gode Undersaatter ud af Landet. Gud hjælpe mig igennem, saa at jeg i al Frejdighed kan bevare en god Samvittighed. Ved enhver Lejlighed vil jeg handle efter mit Hjertes Overbevisning og ingen Del tage i disse Folks Udskejelser? Det er en af de største Smærter, som ved denne Sag tilføjes mig. Guds Sag og mit Embede lider derunder. Aaret 1771 er et Sorgens Aar for mig.“ Ogsaa Moderen Marie Dorothea Struensee skriver derom den 31. Decbr. 1771: „De mähriske Brødres Etablering heri Landet skaffer Fader mangen bekymret Anelse, og det ikke saa meget paa Grund af de enkelte Medlemmer i denne Menighed som formedelst Hovedmændenes Planer. Han bedømmer disse Folk saaledes, som han til Dels selv har lært dem at kende, men ogsaa efter hvad der offentlig er trykt imod dem, idet de nemlig først holder deres Planer tildækkede, indtil de har faaet fast Fod, men derefter griber videre om sig og overhovedet ikke gaar aabent til Værks. Imidlertid kan disse Folks ydre Færd være forandret efter Grev Zinzendorfs Død, og det kan maaske gaa bedre dermed, end Fader venter.“ — At den gamle Biskop var uvenlig stemt mod Herrnhuterne, derom kan der ingen Tvivl være; det er derfor mærkeligt i den herrnhutiske Historieskrivning at træffe paa følgende Sætning: „Til Brødremenighedens Venner blandt de Gejstlige i Landet hørte ogsaa Generalsuperintendent Adam Struensee i Slesvig; han havde kendt Spangenberg fra Halle og var en Ven af ham.“¹⁾ Adam Struensee havde, medens han i sin Ungdom stu-

1) Jubelfeier etc. S. 48. — Magister August Gottlieb Spangenberg var en af Herrnhuternes bekendte Mænd; han havde bl. a. virket meget ved Missionen paa de danske Øer i Vestindien.

derede i Jena gjort Bekendtskab med Zinzendorf, som opholdt sig der en Tid og optraadte med stor Pomp. Da Struensee var Hofprædikant hos Grevinde Sayn-Wittgenstein i Berleburg 1730—32, traf han ogsaa Zinzendorf der og traadte hurtig i Opposition til Herrnhuterne, og da han blev angrebet af Zinzendorf, udsendte han to Forsvarsskrifter imod ham. Derefter var Struensee i mange Aar Præst i Halle, tilsidst første Præst ved Mariekirken og Professor i Teologi ved Universitetet. Ogsaa i Halle havde han Ubehageligheder med Herrnhuterne. Han giftede sig der med Marie Dorothea Carl, en Datter af Dr. med. Johan Samuel Carl, der en Tid var grevelig Livlæge i Berleburg, senere blev indkaldt til Danmark og 1736—42 var Livlæge hos Christian VI; mærkeligt nok synes Dr. Carl at have været en Ven af Grev Zinzendorf¹⁾. I Aaret 1757 blev Struensee indkaldt til Danmark, han blev Konsistorialraad og Hovedpræst ved Trefoldighedskirken i Altona; endelig 1760 blev han Generalsuperintendent i Slesvig og Holsten med Sæde i Rendsborg²⁾. Det var ikke saa underligt, at han ikke blev glad over atter i Danmark at møde Herrnhuterne. Det synes imidlertid at være gaaet bedre end ventet; thi Herrnhuterne havde virkelig, som C. A. Struensee og Moderen siger, forandret sig en Del siden Zinzendorfs Død.

I sine senere Aar kan derfor maaske Adam Struensee anses for Herrnhuternes Ven; det fortælles ogsaa, at han, hvergang han visiterede i Nabo-sognet, ogsaa besøgte Christiansfeld, var glad over, hvad han saa og holdt en rørende og opbyggelig Tale

¹⁾ Jørgen Lundbye: Herrnhutismen i Danmark. K. 1903 S. 35.

²⁾ C. E. Carstens i Zeitschr. d. Gesellsch. für Sleswig—Holst.—Lauenb. Geschichte. X. Bind.

til Menigheden der (Fortsetzung von David Crantzens Brüder-Historie. Barby 1791. S. 200).

Med Udgangen af 1771 var altsaa baade en Koncession opnaaet og en Plads købt, hvorpaa den nye By kunde ligge; alt syntes at være lykkedes efter Ønske. Men der trak mørke Skyer op; den mægtige Kabinetminister J. F. Struensee vaklede, og han faldt den 17. Januar 1772 og trak alle sine Hjælpere med sig i Faldet. Herrnhuterne blev bange for Følgerne af denne Revolution; vilde ikke Struensees Modstandere, som nu var ved Magten, lave alt om, som han havde lavet? Vilde ikke Herrnhuternes Fjender nu faa Held til at jage dem ud igen? Det var ikke uden Grund, at Brødrene nærrede denne Frygt; af de Spørgsmaal, som under Forhøret stilledes til C. A. Struensee, angik 4 Herrnhuternes Etablering; deres Form tyder paa Fjendskab mod Brødrene: Spørgsmaal 113. Om ikke Etableringen af de mähriske Brødre i Haderslev Amt ligeledes var hans Værk? 114. Om det ikke havde været ham bekendt, at det stred mod de hidtidige Love i Landet at taale de mähriske Brødre her? 115. Om han ikke var bleven advaret trohjærtig af begge sine Forældre, og om ikke disse Folk var blevet beskrevet ham af hans Fader ud fra egen Erfaring som Folk, der ikke gik oprigtig til Værks, og som greb om sig? 116. Hvilke vægtige Grunde han havde haft til imod et almindeligt Forbud og trods sine Forældres Advarsel at drage den Slags Folk herind i Landet, som ikke var nyttige for Staten, men var skadelige for den rene Religion? — Struensee svarede i Overensstemmelse med, hvad der ovenfor er anført af hans Forsvarsskrift.¹⁾

¹⁾ Inkvisitionskommissionen af 1772 i Rigsarkivet.

Imidlertid gik Herrnhuternes Sag igen til Finanskollegiets Erklæring; men skønt dette nu havde faaet nogle nye, reaktionære Medlemmer, tilraadede det dog at konfirmere baade Koncessionen og Købet af Tyrstrupgaard. Saaledes skete det ogsaa; den 11. Juni 1772 konfirmerede Kongen Købekontrakten, da Købesummen, 1070 Rdl. 4 Sk., nu var erlagt af Brødreunitetet i Kongens Kasse, og endelig den 13. August 1772 resolverede Kongen, at Købekontrakten og den ligeledes konfirmerede Koncession maatte udleveres til Brødrene.¹⁾ Dermed var hele Sagen i Orden og Herrnhuterne kunde begynde at bygge deres By. Den 13. August var i Forvejen en stor Festdag for Herrnhuterne, idet de regnede det fornyede Brødreunitets Begyndelse fra 13. August 1727. For Christiansfeld blev Dagen derfor dobbelt højtidelig.

Gaarden toges allerede i Besiddelse den 1. Maj 1772, da den hidtilværende Forpagter flyttede ud, og Brødrene indsatte deres Venner Ægteparret Christen og Anna Jørgensen fra Stepping som midlertidige Bestyrere. Kort efter flyttede ogsaa Johannes Prætorius og Ægteparret Briant ind. Da Efterretningen om Kongens Konfirmation af Købekontrakten og Koncessionen indløb til Tyrstrupgaard den 17. August, rejste Briant og Prætorius straks til Barby for sammen med Brødreunitetets Direktion at lægge Planer for Anlæggelse af Byen og ordne den nye Menigheds Forhold. Af Gaardens Jorder ansaas den saakaldte Langager som den, der bedst egnede sig for Anlæggelsen af Byen; men da den laa meget nær ved Ejendommens Grænse, tilkøbte man den sydfra tilstødende Mark, som man fik kgl. Tilladelse til at indbefatte under

¹⁾ Rentekammerets tyske Forestillinger 1772 Nr. 86 og 126.

Koncessionen. Her kom altsaa Byen til at ligge. Samtidig udsaaas Briant til at være Menighedens første Forstander, medens Prætorius blev dens første Præst; han giftede sig kort efter med en Pige fra København ved Navn Marie Jensen.

Endnu samme Aar kom Johann Gottfried Arndt fra Nisky¹⁾ til Tyrstrupgaard, han skulde være Drifts- og Bygningsinspektør; Familien Jørgensen flyttede tilbage til Stepping. Nogle andre Brødre og Søstre samledes i Løbet af Efteraaret paa Gaarden, og fra den 31. Oktober begyndte der de Herrnhuterne foreskrevne daglige Forsamlinger. Slutningen af Aaret 1772 og Begyndelsen af 1773 gik med til Udmaaling og Afstikning af Gader og Byggepladser og Tilvejebringelse af Materiale.

Endelig den 1. April 1773 kunde Grunden lægges til de 4 første Huse i Christiansfeld. Først afholdtes der paa Tyrstrupgaard en Højtidelighed med Tale af Prætorius og Sang af alle de derboende Brødre og Søstre, og en hel Del Brødre, Søstre og Venner fra Omegnen, som, da de havde hørt om, hvad der forestod, havde ønsket at deltage i Højtideligheden. Fra Gaarden begav alle sig i Procession til Byggestedet; der blev atter sunget, hvorefter Jonathan Briant nedlagde Grundstenen, idet han udtalte: „I Gud Faders, Gud Søns og Gud den Helligaands Navn nedlægger jeg her den første Sten til et Brødremenighedssteds Begyndelse paa dette Sted, Brødremenighedsstedet Christiansfeld, og til det første Forsamlingshus, til Ære for vor Herre Jesus Christus, som selv er sin Menigheds Hjørnesteen, højlovet i Evighed, Amen!“ Derefter blev der atter sunget, hvorpaa man begav sig til-

¹⁾ Herrnhutisk Koloni i Böhmen.

bage til Gaarden. Her blev der straks gjort Anstalter til et Kærlighedsmaaltid, som Brødrene kalder det, hvortil alle tilstedeværende, ogsaa de udefra komne, blev indbudte. Der blev ved Maaltidet sunget en Salme, som Arndt havde forfattet i Dagens Anledning.

Det Hus, til hvilket Grundstenen saa højtideligt blev nedlagt, var et foreløbigt Forsamlingshus, som senere er blevet Privatejendom; det ligger paa det sydøstlige Hjørne af Kirkepladsen og bærer nu en Mindetavle. Det andet var Gæstgivergaarden; det tredje og fjerde to Privathuse, nemlig Briants og Prætorius's.

Flere Kolonister kom til i Løbet af 1773, saaledes Johann Georg Loos og Hustru fra Herrnhag¹⁾, der overtog Bestyrelsen af Landbruget i Steden for Arndt, der imidlertid havde faaet Udnævnelse som Christiansfelds første Official, den særlige kgl. Embedsmand, som Byen ifølge Koncessionen skulde have. I det samme Aar kom ogsaa den første Gæstgiver, Joachim Christoph Kramer fra Barby, og endvidere følgende: Snedkerne Johann Christoph Schramm og Conrad Reuss fra Neuwied²⁾ og Jacob Volmar fra Thüringen, Skomagerne David Ernst Grosser fra Gnadenberg²⁾ og Johann Heinrich Meyer fra Neuwied, Skrædder Hans Samuel Wenbom fra Gnadau³⁾, Tømmermand Andreas Kiergaard fra Jylland og Urmager Johann Georg Lüderitz fra Ebersdorf⁴⁾. Man ser af alle de hidtil nævnte Beboere i Christiansfeld var der i det første Aar, foruden Præsten, kun een dansk, alle de andre tyske. Tysk var Byen midt i det danske Land;

1) En herrnhutisk Koloni, anlagt i Greven af Ysenburg-Büdingens Land, men nylig opgivet igen.

2) Brødremenigheder i Schlesien.

3) Brødremenighed i Sachsen.

4) Brødremenighed i Greven af Reuss's Land.

men i Kirken vekslede man dog med dansk og tysk Prædiken.

Paa den saakaldte Kaalager anlagde man endnu i 1773 Kirkegaarden (Gottesacker), den indviedes 1774. Lindetræerne, som smykker den og alle Vejene igennem Byen, blev skænkede Menigheden af Venner, bl. a. Gartner Vothmann i Sønderborg. Paa Kirkegaarden hersker den tiltalende Regel (som vistnok ellers ikke bruges paa kristne Begravelsessteder), at alle Gravene er ganske ens, kun forsynede med en liggende Sten, hvorpaa staar Navn, Fødsels- og Dødsaar: Kirkegaarden i Christiansfeld med de høje gamle Linde gør et smukt og højtideligt Indtryk.

I de følgende Aar steg Tilflytningen, og der byggedes stadig; men alt, hvad der byggedes, var ganske jævnt og beskedent; Herrnhuterne havde ikke Interesse for Pragt; deres Byer er rene, ordentlige og hyggelige, men arkitektoniske Seværdigheder indeholder de ikke.

I 1774 byggedes Brødrehuset for ugifte Mænd, senere flere Gange udvidet med Tilbygninger. I 1775 byggedes en Opdragelsesanstalt for Drengene og en Pensionsanstalt for Piger, hvor de Børn, som sendtes udefra til Opdragelse hos Herrnhuterne, kunde anbringes, og hvor ogsaa de paa Stedet hjemmehørende Børn gik i Skole. Det blev nemlig ret almindeligt, at Folk, som sympatiserede med Herrnhuterne, sendte deres Børn til Christiansfeld for at opdrages. I 1784 fandtes der allerede i de to Opdragelsesanstalter 60 Børn, som ikke hørte hjemme i Byen. De første, som kom, var Brødrene Johannes og Christian Ewald, Sønner af Pastor Jochum Ewald i Hviding; denne havde i sin Ungdom været Lærer ved Vajsenhuset, som altid havde været et Brændpunkt for det religiøse Liv i Køben-

havn; baade Pietister og Herrnhuter havde ivret her. Da Pastor Ewald blev gammel og tog sin Afsked som Præst, flyttede han selv til Christiansfeld, hvor han døde over 100 Aar gammel.¹⁾

I 1776 byggedes Søstrehuset for ugifte Kvinder, senere ofte udvidet. I det samme Aar begyndtes Bygningen af Kirken, som blev færdig i det følgende Aar og indviedes den 13. August 1777. Den er ganske tarvelig i det Ydre, kun med et lille Spir paa Taget; ogsaa indenfor er den helt uden Udsmykning²⁾.

I Aaret 1780 ansaa man Byen for at være saa vidt færdig, at den nu kunde optræde som en selvstændig Menighed. Ernst Wilhelm von Wobeser blev sendt hertil fra Unitets-Direktionen, og i Efteraarsmaanederne blev der oprettet en Ældste-Konference, et Opsyns-Kollegium og et Menighedsraad. Ligeledes fik Christiansfeld sin Menighedsordning, som den 28. November 1780 blev underskrevet af alle Menighedens voksne Medlemmer. Tyrstrupgaard blev skilt fra Byen, saaledes at den ikke er Christiansfelds, men Unitets-Direktionens Ejendom.

Det Hørv, som Johannes Prætorius og Jonathan Briant havde faaet, at forestaa en Menigheds Indrettelse, var dermed endt. Briant rejste til København, hvor han deltog i Brødrenes Arbejde der; Prætorius vedblev som Præst i Christiansfeld, men døde allerede 12. December 1782, 45 Aar gammel. Aaret i Forvejen var den gamle Lorens Prætorius død i Christiansfeld, hvortil han var flyttet efter at have taget sin Afsked fra Embedet.

1) Wibergs Præstehistorie.

2) Om Byens Anlæggelse og de enkelte Huses Bygning er der gjort omhyggelig Rede i den historiske Del af „Jubelfeier etc.“

C. A. Struensee mente, at Fremtiden vilde vise, hvorvidt han havde tænkt rigtigt, da han virkede for Tilladelse for Herrnhuterne til at etablere en Koloni i Danmark. Der skulde ikke gaa mange Aar, førend det viste sig, at Kolonien udviklede sig netop i Retning af en Haandværks- og Industriby, som ventet var. Man gaar naturligvis til Folketællingerne, naar man søger Oplysninger om Befolkningens Mængde og Art; den første Folketælling efter Christiansfelds Anlæggelse afholdtes i 1787; men denne Tællings Materiale for Hertugdømmerne opbevares ikke i Rigsarkivet. Heldigvis findes der et Skattemandtal fra 1789, forfattet i Anledning af en i Henhold til Forordning af 11. Marts 1789 paabudt særlig Krigsskat for Hertugdømmerne; dette Skattemandtal er omtrent lige saa godt som en Folketælling.¹⁾ Der er her opført 327 Personer, foruden 19 paa Tyrstrupgaard. Den langt overvejende Del af disse er ugifte, alene i Søstre-, Brødre- og Enkehuse, som kun var for ugifte, boede ca. 200 Personer; men ogsaa af Resten maa en Del være ugifte, der var nemlig allerede flyttet flere Pensionister og Folk, som havde ophørt med deres Virksomhed og levede af en lille Formue, til Byen og havde bygget deres eget lille Hus: saaledes boede der i 1789 Konferensraad Prætorius's Enke Gertrud Marie, der boede en afskediget svensk Major Johann Friederich von Dalmann og en Dr. med. „uden Praksis“ Nicolaus Arboe o. fl., af hvilke nogle vel kan have været gifte, men andre sikkert var Enkemænd og Ungkarle eller Enker. De giftes Koner og ikke voksne Børn er ikke talte med, som ikke skatteydende; ligeledes mangler de fremmede Børn, som har været i Opdragelsesan-

¹⁾ Findes i Rentekammerets tyske Afdelings diverse Sager.

stalterne, og som antagelig har beløbet sig til ca. 50. Alt i alt regner man snarere for lavt end for højt, naar man anslaaer Byens samlede Befolkning paa den Tid til allerede at være ca. 500. Det var en meget hurtig Vækst, mange danske Købstæder var paa den Tid mindre.

Ogsaa om Befolkningens Beskæftigelse faar man Oplysning gennem dette Skattemandtal: der var i Byen alle de sædvanlige og nødvendige Haandværk, og mange af Haandværkerne havde ingen Folk til Hjælp til deres Virksomhed, men andre havde allerede arbejdet sig saa langt frem, at de havde Svende og Dreng, og det flere, end man skulde vente, hvis Produktionen kun skulde dække Byens eget Behov. Drejeren, Hattemageren, Strømpevæveren, Blikkenslageren, Sadelmageren, Knapmageren, Slagteren, Bødkeren og Farveren havde hver kun 1 Svend; men Pottemageren havde 2 Svende og 1 Dreng; de 3 Skomagere havde tilsammen 7 Svende og 4 Dreng; medens den ene Skrædder ingen Folk holdt, havde den anden 6 Svende og 1 Dreng; Smeden havde 3 Svende og 1 Dreng, Snedkeren 4 Svende og 2 Dreng, Garveren 2 Svende og 1 Dreng, Lysestøberen, der tillige var Sæbesyder, havde 2 Svende og 2 Daglejere, en hel lille Fabrik, som siden voksede. Købmand Carl Ludwig Erdmann Spielweg havde en Butikssvend og 1 Lærling og saa desuden 3 Tobaksarbejdere; d. v. s. han drev en lille Tobaksfabrik, som siden voksede op til noget større og blev Menighedens Ejendom. Tøjvæveren havde 3 Svende, den ene Linnedvæver 3, den anden 4 Svende. Men i det hele taget blev Spinderi og Væveri en Industri, som kom til at spille en stor Rolle i Christiansfeld. Søstrehuset var en hel Fabrik, hvor der beskæftigedes 70 Piger med at sy Klæder,

Linned og Baand, med at brodere, hækle, spinde, væve og strikke.

Om C. A. Struensee har kendt denne Udvikling, vides ikke; men den kan vel næppe have undgaaet hans Opmærksomhed; han levede til 1804 og blev i 1791, samme Aar som hans Fader døde i Rendsborg, Minister i Preussen, som godt kunde bruge ham, skønt han var bleven kasseret i Danmark.

Nogen stor By blev Christiansfeld aldrig, men den blev af ikke ringe Betydning; naturligvis mest for den nærmeste Omegn, men ogsaa videre om strakte dens aandelige Paavirkning sig. I Begyndelsen af 19. Aarhundrede var dens Betydning størst; da var Antallet af Menighedsmedlemmer ogsaa stort, omkring 700. I Løbet af Aarhundredet sank dette Tal langsomt, i 1872 var det nede paa 422. Indbyggerantallet, der ikke var ens med Menighedsmedlemmernes, da der efterhaanden flyttede Folk til Byen, som ikke blev optagne i Menigheden, har ogsaa været dalende i sidste Halvdelen af foregaaende Aarhundrede: i 1845 var det 761, 1900: 572, 1910: 640 og 1921: 593. Denne Nedgang i Indbyggerantal hænger sammen med, at Brødrenes Haandværks- og Industrifrembringelser, der i lang Tid fandt en let Afsætning baade mod Nord og Syd, maatte vige Pladsen, da de danske Købstæder, navnlig de nærmeste, Haderslev og Kolding, i Løbet af det 19. Aarhundrede voksede sig store og udfoldede en livlig Virksomhed i Handel, Haandværk og Industri. Men endnu afholdes der intet Marked i en dansk Provinsby, hvor der ikke er en Bod for Christiansfelder-Honningkager.

Christiansfeld vedblev, som den var begyndt, at være en tysk By, og fra den bredte der sig sammen

med den Indflydelse, som Herrnhutismen ellers øvede, og det særlige aandelige Præg, den satte paa Egnen, ogsaa forstaaeligt nok en Del Tyskhed. — Og dog, da Afstemningens Dag omsider kom i 1920, viste det sig, at Christiansfeld i Tidens Længde ikke havde kunnet holde Stand imod den kraftige Danskhed uden om den; Byen viste et lille dansk Flertal. Det var ellers de sædvanlige Egenskaber, som andetsteds prægede Brødrene, der ogsaa her udfoldede sig: Flid og Nøjsomhed, Orden og stilfærdig Religiøsitet. Det er at ønske, at de vil bevares og styrkes nu, da Christiansfeld fra en tysk er blevet en jydsk By. Der vil være god Brug for de herrnhutiske Dyder i de kommende trange Tider, som Menneskeheden nu har beredt sig selv.
